

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 13 Sayı: 70 Nisan 2020 & Volume: 13 Issue: 70 April 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581
Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2020.4092>

KEŞMİR MESELESİNDE ŞEYH MUHAMMED ABDULLAH'IN ROLÜ: KAHRAMAN MI? HAIN MI?

THE ROLE OF SHEIKH MUHAMMAD ABDULLAH IN THE KASHMIR ISSUE: IS HE TRAITOR OR HERO?

Davut ŐAHBAZ*

Öz

Keşmir Meselesi Hindistan'ın 1947 tarihinde resmen bölünmesi ve Pakistan'ın kurulması ile birlikte doğmuş ve iki ülkenin ilişkilerini günümüze kadar geçen süreçte doğrudan etkilemiştir. Keşmirli Müslümanlardan Şeyh Muhammed Abdullah, siyasete adım attığı andan itibaren Keşmir meselesine müdahil olmuş ve bu bölgenin gelecek planlamasında aktif rol almıştır. Keşmir'de bir İslam devleti kurulmasına karşı çıkan ve Pakistan Devletine katılmayı reddeden Şeyh Abdullah, Hindistan'ın güdümünde bir siyaset izlemeyi tercih etmiş ve sekülerist yönetim anlayışını benimsemiştir. Şeyh Abdullah'ın bu tutumu Keşmirli Müslümanlar arasında Pakistan ideolojisine sadık, bu ülkeye katılma isteklisi olanlar ya da bütünlük Hindistan fikri etrafında birleşerek Hindistan'ın egemenliği altına girmek isteyenler şeklinde iki zıt kutbun doğmasına neden olmuştur. Şeyh Abdullah'ın Müslümanlar arasında yarattığı bu çatlak, Keşmir'in din temelli kurulan Pakistan'dan ayrışmasına ve sorunlu bir anlaşma metni ile sekülerist Hindistan'a katılmasına sebebiyet vermiştir. Şeyh Abdullah'ın bölünme sürecinde izlemiş olduğu politikalar günümüzde dahi tartışılmakta, Keşmir Meselesi hususunda bir hain mi yoksa bir kahraman mı olduğu sorgulamaları yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Muhammed Abdullah; Keşmir Meselesi; Pakistan; Hindistan; Cammu ve Keşmir.

Abstract

The Kashmir issue was born with the formal partition of India in 1947 and the establishment of Pakistan and has directly affected the relations of the two countries in the process up to the present day. Sheikh Muhammad Abdullah, one of the Kashmiri Muslims, has been involved in the Kashmir issue from the moment he entered politics and played an active role in the future planning of this region. Sheikh Abdullah, who opposed the establishment of an Islamic state in Kashmir and refused to join the Pakistan State, preferred to pursue a policy under the direction of India and adopted the secularist management approach. This attitude of Sheikh Abdullah led to the birth of two opposite poles among Muslims from Kashmir, those who are loyal to the Pakistani ideology, who are willing to join this country, or those who want to join India under the united idea of united India. This crack created by Sheikh Abdullah among Muslims caused Kashmir to separate from Pakistan based on religion and join secularist India with a problematic agreement text. The policies that Sheikh Abdullah pursued in the process of division are still being discussed even today, and questions are asked whether Sheikh Abdullah is a traitor or a hero in the Kashmir issue.

Keywords: Sheikh Muhammad Abdullah; Kashmir Issue; Pakistan; India; Jammu and Kashmir.

* ArŐ. Gör. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. dsahbaz@ankara.edu.tr. ORCID: 0000-0002-0236-2908

Giriş

Şeyh Muhammed Abdullah, nam-ı diğer Keşmir Aslanı, 5 Aralık 1905 tarihinde Keşmir/Srinagar yakınlarda Savoura adlı küçük bir köyde doğmuştur. Keşmir’de şal üretimi ve satıcılığı yapan babası Şeyh Muhammed İbrahim’in Şeyh Abdullah’ın doğumundan kısa bir süre önce vefat etmesi dolayısıyla, Şeyh Abdullah annesi ve hepsi kendisinden büyük dört erkek bir kız kardeşi tarafından büyütülmüştür. İlköğrenimini Keşmir’de devlet okulunda alan Şeyh Abdullah ardından Srinagar Pratap Kolejinde ve Lahore İslam Kolejinde temel eğitimlerini tamamlamıştır. 1928 yılında Pencab Üniversitesinde lisans eğitimi alan Şeyh Abdullah, 1930 yılında Aligarh Üniversitesinde yüksek lisans derecesi almıştır. Özellikle milliyetçi akımların etkin olduğu ve emperyalizm karşıtı yapısı ile bilinen İslam Koleji ve Aligarh Üniversitesinde siyasi bilimlere merak saran Şeyh Abdullah, bir süre sonra eğitim alanından uzaklaşarak, genç yaşına rağmen doğmuş olduğu toprakları, yani Keşmir bölgesini özgürleştirmenin, bu devletin siyasi ve toplumsal hayatına dokunabilmenin yollarını aramaya başlamıştır. Eğitim hayatını tamamladıktan sonra Keşmir’e dönen Şeyh Abdullah, burada bir süre öğretmenlik yapmış ve gençlere özgürlük ve bağımsızlık düşüncelerini yaymakla meşgul olmuştur(Eryüksel, 2003:124). Şeyh Abdullah kısa süren öğretmenlik mesleğinden istifa ederek, bölgesini feodal düzenin çarpıklıklarından ve Dogra hanedanının son varisi Maharaca Hari Singh tarafından dizayn edilen eşitsiz ve adaletsiz devlet ve toplum yapısından arındırmak amacıyla siyasete atılmıştır.

Şeyh Muhammed Abdullah, Keşmir bölgesinin, dolayısıyla Pakistan ve Hindistan devletlerinin siyasi ve toplumsal yaşamında derin izler bırakmış, icraatları ve kararları neticesinde Keşmir halkının geleceğinin şekillenmesinde oldukça önemli roller üstlenmiş bir siyaset adamı olarak nitelenir. Yaşamının bir kısmını Keşmir Devleti’nin -özellikle Keşmir Müslümanlarının- bağımsızlığına ve Keşmirli Müslümanlara ait bir ulus-devlet inşa etmeye adanmış olan Şeyh Abdullah, özellikle Hindistan Kongre Partisi liderlerinden Hindu Nehru’nun sekülerist devlet anlayışından etkilenmeye başladığı dönem ertesinde farklı bir siyasi rota benimsemiş, etnik veya dini ayrım gözetmeksizin bütün Keşmirliyi kapsayan sekülerist bir devlet anlayışıyla hareket etmeye yönelmiştir. Şeyh Abdullah Keşmir’de İslami bir yaşam ve siyasi düzenini öngören İslam devleti kurulmasına karşı çıkmış, dahası din temelli kurulan bir İslam ülkesi olan Pakistan’a katılmanın da Keşmirli için uygun olmayacağını belirtmiştir. Pakistan’dan bu düşüncelerle uzaklaşan Şeyh Abdullah, Keşmir’de kendisine karşı çıkan diğer Müslüman toplulukların baskısı ve muhalefeti neticesinde, bir süre sonra Hindistan ve Hindu Kongre Partisi merkezli siyasi politikalar üretmeye başlamış, Keşmir’i sekülerist bütünlük Hindistan devletine bağlı ve bağımlı bir bölge haline dönüştürme yolunu seçmiştir. Şeyh Abdullah bu değişken ve Pakistan’ı göz ardı eden tutumu dolayısıyla gerek yaşadığı dönemde gerekse günümüzde özellikle Keşmirli, Hindistanlı ve Pakistanlı Müslümanlar tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Şeyh Abdullah’ın Hindistan merkezli siyasi adımları ve sekülerizmi Keşmir’de hâkim kılma çabası ise Hindistanlı Hindu, Budist ve bazı Müslümanlar tarafından takdir edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı kısaca -Keşmir Meselesinin günümüzde hâlâ çözülememesi de göz önünde bulundurularak- Şeyh Abdullah’ın Keşmir’in özgürleşme sürecindeki siyasi eylemlerinin meseleye çözüm mü ürettiği, yoksa Keşmirli Müslümanların geleceğini çıkmaz bir yola mı soktuğu konusunda yeni fikirler üretmek, meselenin bir sorunsal haline dönüşmesinde hangi temel kırılma noktalarının yaşandığına dair görüşleri ortaya koymak ve İngilizlerin kurgulamış olduğu bölünme serüveninde Pakistan ve Hindistan devletlerinin Keşmir bölgesine yönelik ne tür siyasi müdahalelerinin olduğunu aktarmak olarak belirlenmiştir.

Hindistan’ın Bölünmesi ve Keşmir Yöneticisi Maharaca Hari Singh’in Kararsızlığı

Hindistan, İngilizlerin 18 Haziran 1947’de yürürlüğe koydukları ‘Hindistan Bağımsızlık Yasası’ ile 14 Ağustos 1947 tarihinde bölünmüş ve Pakistan bir din temelli devlet niteliğinde alt kıtada kurulmuştur. Bölünme sürecinin Hindistan’ın o dönemde sahibi olan İngilizler tarafından yürütülmesi, dahası inşa edilmesi öngörülen iki ülkenin sınırlarının nasıl şekilleneceği yine bu topluluğun kararlarıyla belirlenmesi, alt kıtada günümüze kadar sürecek olan Hindistan Pakistan çatışmalarına zemin hazırlamış, bu çatışmaların en tehlikelisi Keşmir Bölgesi’nin sorunlu ilhaki ertesinde doğan Keşmir meselesi olmuştur. İngilizler Hindistan’ın bölüneceğini ve Pakistan’ın kurulacağını ilan ettikleri 3 Haziran 1947 tarihli bildiriye, hali hazırda Navablar ve Racalar tarafından yönetilen ve Britanya hükümetini üst yönetim merkezi olarak tanıyan kısmi özerk yapıdaki prens devletlere üç seçenek sunmuş, Prens devletlerin yöneticilerinden *Hindistan’a katılım-Pakistan’a katılım-Bağımsızlık* olarak belirlenen bu üç seçenektan birini seçmeleri ve 14

Ağustos 1947 olarak belirlenen bölünme tarihinden önce kendilerine kararlarını bildirmelerini istemiştir. Yaklaşık olarak 562 prens devletten 545 tanesi Hindistan'a katılacağını, 14 tanesi Pakistan'a katılacağını bildirmiş, Keşmir, Haydarabad ve Cunagadh devletlerinin yöneticileri ise üç seçenekten hiçbirini seçmemiş ve ilan gününe kadar İngilizlere bildirmemiştir (Tişna, 2008:18). Hindistan bu durumun ileride kendilerine dezavantaj sağlayacağını öngörerek, aynı zamanda bölünme anayasasının hükümlerini de yok sayarak 7 Kasım 1947'de ise Cunagadh'ı, 13 Eylül 1948 tarihinde ise Haydarabad'ı topraklarına katmıştır. Hindistan'ın bölünme sürecinde ve bölünme sonrası dönemde kararı en çok merak edilen ve hem Pakistan hem de Hindistan'ın sınırlarına dâhil etmek için üstün çaba gösterdikleri prens devlet, yüzölçümü bakımından Hindistan'ın en büyüğü Keşmir (Cammu ve Keşmir) olmuştur. Keşmir'in Hindu (Dogra Hanedanından) yöneticisi Maharaca Hari Singh İngilizlerin belirlediği bölünme günü ve ertesine kadar iki ülkeden birine katılım veya özerklik kararını açıklamamıştır. Hari Singh'in son kararını açıklamaması iki ülkenin de iştahını kabartmış, Maharacayı etki altına almak için Hindistan ve Pakistan siyasileri bu bölgedeki çalışmalarını hızlandırmışlardır. Özellikle Hindistanlı liderler Acharya Kirplani, Kopurthala ve Patiala ve bu siyasileri destekler şekilde çalışan İngiliz Vali Lord Mountbatten'in Keşmir'i Hindistan'a katma çabaları bölünme sürecinde hızlansa da, Maharaca Hari Singh ve başbakan Ram Chandra Kak bağımsızlık istediklerini dile getirerek bu çabaları boşa çıkarmışlardır (Mangrio, 2012:261). Maharaca Hari Singh bu esnada Pakistan ve Hindistan'a 13 Ağustos 1947'de Standstill Agreement¹ önermiştir. Pakistan bu öneriyi 16 Ağustos 1947'de kabul ederek imzalamışsa da Hindistan bu anlaşmanın gelecekte kendileri aleyhine sonuçlara neden olabileceği düşüncesiyle reddetmiştir.

Maharaca Hari Singh'in oğlu Karan Singh'in beyanatına göre Maharaca Hari Singh bin yılda bir kez başa gelebilecek bir olayla yüz yüze kalmış (Snedden, 2012:12), ve bu içinden çıkılması zor karar sürecinde oldukça fazla sıkıntı yaşamıştır.

Bölünme döneminde yaklaşık rakamlara göre 4000000 nüfusu bulunan Cammu ve Keşmir'in bütün nüfusunun %77'si, Keşmir (Vadi) nüfusunun %93'ü, Cammu nüfusunun %61'i ve Gilgit Baltistan'ın yaklaşık %100'ü Müslümandır. Tibet ve Ladakh bölgesinde ise çoğunluk olmamasına rağmen Müslüman nüfusun varlığı gözlemlenmiştir (Tişna, 2008) ve (Tişna, 2010). Keşmir'in büyük bölümünün Müslüman olması İngiliz hükümetinin bölünme taslağında belirttiği koşullar da göz önünde bulundurulduğunda Pakistan'ın bu bölgeyi topraklarına katma hususunda bir adım önde olduğu izlenimi doğursa da durum görüldüğünden daha da karmaşıktır. Bölgenin oldukça heterojen olan yapısı kuşkusuz durumu karmaşıklaştıran durumların başında gelmektedir. Keşmir bölgesi, Keşmir, Cammu ve Ladakh olarak üç ayrı parça olarak ele alınırsa, Cammu'da Hindu, Ladakh'da Budist ve Keşmir'de Müslüman nüfusun yoğun olduğu görülür. Dolayısıyla üç farklı yerleşim yerinin de alınacak kararda kaderinin belirleneceği düşünülürse, bütün bu toplulukları memnun edecek bir kararın zorluğu fark edilebilir.

Maharaca Hari Singh'in herhangi bir karar vermemesi ve Hindistan-Pakistan devletlerinin Keşmir yöneticisi ve siyasi liderlerine yönelik baskısının her geçen gün artması Keşmir'de huzursuz bir toplumsal ve siyasi ortamın oluşmasına sebebiyet vermiştir. Maharaca Hari Singh'in bölgenin nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olması dolayısıyla Hindistan Bağımsızlık Anayasasına riayet etmesi ve Keşmir'i Pakistan'a dâhil etmesi düşüncesinde olan Keşmirli Müslümanların bir bölümünün başlatmış olduğu siyasi ve toplumsal isyanlar kısa sürede büyümüş ve Maharaca karar alma konusunda daha da köşeye sıkışmıştır.

Maharaca Hari Singh'in henüz kararını açıklamamış olması ve bu durumun bölgede tansiyonu yükselttiğine dair dönemin İngiliz Hindistan'ı genel valisi Lord Mountbatten şu ifadeleri kullanmıştır:

"Raca'ya şu nasihati verdim: 'Bu senenin 14 Ağustosuna kadar halkın kanaat ve tercihine uyarak ister Hindistan, ister Pakistan ile birleşin.' Hindistan yarımadası <<Hindistan>> ve <<Pakistan>> diye taksim edilmeye kadar Raca'nın karar vermemiş olması bugünkü anlaşmazlığın mühim sebebidir. Keşmir 14 Ağustosuna kadar Pakistan'la birleşseydi Hint hükümet temsilcilerinden garanti almıştım. Eğer Raca Hindistan'la birleşmeyi daha uygun görüp bu şekilde hareket etseydi o zamanlar Pakistan mevcut dahî olmadığına göre Pakistan'ın muhâlefeti bahis konusu olamazdı. Anlaşmazlık ancak Keşmir'in iki taraftan biriyle birleşmemesinden doğabilirdi. Maalesef, Mihrace de bu en tehlikeli yolu seçmiştir" (Ataöv, 1960:199).

Keşmir meselesini işleyen tarihi metinler dikkatle incelendiğinde, araştırmacıların büyük kısmının Maharaca Hari Singh'in bekleme durumuna geçmesi ve diğer devletler gibi kararını açıklamamasının nedenini, Pakistan'ın kurulmasıyla birlikte güven kazanan ve öz yönetim talepleri dile getirmeye başlayan Müslüman Keşmirlilerin bağımsızlık ateşlerini hafifletmek ve Pakistan'ın açmış olduğu özgürlük yoluna girmelerini engellemek olarak belirttiği görülür.

¹ Durma, Bekleme ve Karar Alma Anlaşması. Maharaca Hari Singh Hindistan ve Pakistan devletlerinin kendisi bir karar alana kadar Keşmir bölgesine siyasi veya askeri bir müdahale gerçekleştirmelerinin önüne geçebilmek adına bu anlaşmayı önermiştir.

Prof. Dr. Halil Toker prensliklerin durumu ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

“14-15 Ağustos 1947’de Hindistan ve Pakistan bağımsızlıklarını kazanır. O döneme kadar İngiltere’nin himayesinde yarı bağımsız konumlarını sürdüren yerel Hint devletleri, yeni bağımsızlığını kazanan iki dominyondan birini seçmek durumundadır. Bu yerel devletlerden birçoğu mensup buldukları din ile ülkelerinin coğrafi konumlarını göz önüne alarak seçimlerini yaparlar. Fakat yöneticilerinin dini ile tebaalarının dininin farklı bulunduğu üç devlet; Cunagarh, Haydarabad ile Cammu ve Keşmir’de bu seçimler yapılamaz. Hindistan, Cunagarh ve Haydarabad’ın yöneticilerinin isteklerinin aksine tebaalarının çoğunluğunu Hinduların oluşturmasını bahane ederek ve askeri güç kullanarak konuyu kendi lehine halleder. Fakat Cammu ve Keşmir çözümü zor bir meseledir. Çünkü bu ülkenin yöneticisi Hindu, halkının çoğunluğu ise Müslümandır ve coğrafi açıdan Pakistan’ın doğal bir devamı gibidir...” (Toker,2017:7)

Keşmir’de bu belirsizlik dönemi mevcutken, İngiliz genel vali Lord Mounbatten’ın bölünme sonrası oluşacak sınırlara dair vermiş olduğu kararlar, Keşmir’in meselesini tamamen Hindistan-Pakistan odaklı bir yapıya kavuşturmuştur. Genel Vali Lord Mountbatten Pakistan ve Hindistan’ın bölünme ertesindeki sınırlarının belirlenmesi amacıyla 3 Haziran Bildirisinden yola çıkarak Sir Radcliff öncülüğünde bir sınır komisyonu kurulması emrini vermiştir. 8 Temmuz 1947 tarihinde Hindistan’a gelen Sir Cyril Radcliff Hindistan ve Pakistan’ın bölünme sürecinde sorun yaşayabileceği bölgelerin sınır hatlarını belirlemek üzere sınır komisyonu kurulmasını ve bu komisyonun 4 üyesinden ikisinin Müslüman Partisi ikisinin ise Kongre Partisinden oluşacağını duyurmuştur.

Sir Radcliff öncülüğündeki sınır komisyonu Pakistan tarafının itiraz ettiği birçok karar almıştır. Bu kararlardan en önemlisi ise Gurdaspur bölgesinin Hindistan’a devredilmesi olmuştur. Nüfus bakımından çoğunluğu Müslüman olan Gurdaspur bölgesinin önemi Keşmir ile Hindistan arasında bir bağ kurulmasını sağlayacak bir konumda olmasıdır. Bölünme döneminde Keşmir’e ulaşım sağlayan en önemli ana yolun (1. Ravalpindi-Murree-Muzafferabad-Baramula-Srinagar) Pakistan tarafında kalan bölgelerde bulunması, Keşmir’e giden diğer seçenek olan ve Gurdaspur’dan geçen rotanın Hindistan açısından kıymetini arttırmıştır. %51,14’ü Müslüman olan Gurdaspur bölgesinin kendilerine katılmasıyla Hindistan, Pakistan ile 900 mil sınırı olan ve bu ülkenin doğal olarak devamı niteliğinde görülen Keşmir’e bir sınır oluşturmayı başarmış ve böylelikle Keşmir’e direkt ulaşım sağlayan bu rotanın yeni sahibi olmuştur(Nadiem,2017:182).

Bölünme sürecinde Hindistan merkezli gelişmeler bu şekilde seyrederken, Keşmir’de bölünme dönemine kadar geçen sürede yaşanan olaylara göz atmak, bu olayların Keşmir’in siyasal hayatını ne şekilde yönlendirdiğini kavramak ve Şeyh Muhammed Abdullah’ın Keşmir Meselesine derinden etki eden politik icraatlarını net olarak görebilmek adına oldukça önemlidir.

Keşmir Meselesinin Gelişimi ve Şeyh Muhammed Abdullah’ın Sürece Etkisi

1846 yılında İngilizler ve Dogra Hanedanlığı arasında imzalanan Amritsar Anlaşması² ile Keşmir bölgesinin sahibi olan Gulab Singh’in ardıllarından Maharaca Hari Singh 1925 yılında Pratap Singh’in vefatının ardından Keşmir yöneticisi olmuş ve bölünme dönemine kadar geçen dönemde siyasi ve toplumsal düzen bu isim tarafından dizayn edilmiştir. Maharaca Hari Singh, kendisinden önce bölgenin hâkimi olan yöneticilerin Keşmirli Müslümanlara yönelik baskıcı politikalarını kırmak bir yana arttırarak devam ettirmiş, bu yöneticinin haksız uygulamaları ve otokratik yönetim anlayışı çok geçmeden bölgede önemli isyan hareketleri başlamasına neden olmuştur. Tarihçi Seyid Zahid Hüseyin Naimi, Hari Singh’in bu yönetim anlayışı hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Aslında bu eğitilmiş kişi geldiğinde bir şeyleri yoluna koyabileceğini düşünerek insanlar umutlandı. Ancak tam tersi oldu. Bu adam gayri insani uygulamalarıyla zulmü farklı bir boyuta taşıdı. 1929 yılına geldiğinde vadideki Müslümanlar garibanlık ve baskıdan yaka silker duruma gelmişlerdi... Bölünmeden önce Hindistan’ın hiçbir prensliğinde Hari Singh’in yaptığı derecede ayrıştırma uygulamaları yoktu”(Naimi, 2012:89).

Dogra yönetiminin baskı politikaları zamanla Müslümanların örgütlenme zorunluluğunu doğurmuştur. Dönemin entelektüel ve cesur siyasisi Aligarh eğitimi almış Şeyh Muhammed Abdullah 1929 yılında Reading Room(Okuma Odası) adlı bir parti kurmuş ve özgürlük isteyen Müslümanları çevresinde

² İngilizler ile Dogra hükümdarı Gulab Singh arasında 16 Mart 1846 tarihinde imzalanan Amritsar Anlaşması ile İngilizler Cammu ve Keşmir bölgesini 7,500,000 rupee (75 Lakh Nanak Şahi) Gulab Singh’e satmış ve bölünme dönemine kadar Cammu ve Keşmir Dogra Hanedanlığı tarafından yönetilmiştir.

toplama başlamıştır. Şeyh Abdullah'ın Aligarh Üniversitesi eğitim hayatı ertesinde siyasete dokunmaya başladığı ve Keşmir'in geleceğini şekillendirme yoluna adım attığı ilk icraatın bu partiyi kurmak olduğu belirtilir. Şeyh Abdullah çok geçmeden Hindistan genelinde ve Cammu ve Keşmir özelinde oldukça önemli bir aktivist ve politikacı konumuna yükselmiştir. 1929 yılında Keşmir'de Meclis i Ahrar-ı İslam Hind adı altında bir örgüt kurulmuş ve Seyyid Ataullah Şah Buhari, Mevlana Mazhar Ali Azhar ve Mevlevi Fazıl Hak gibi isimlerin önderliğindeki bu grup, Müslüman halkın ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda çalışmalar yürütmüş ve Dogralara karşı toplumu bilinçlendirmiştir.

1930'lu yılların başlarından itibaren Dogralara yönelik siyasi ve toplumsal başkaldırı had safhaya ulaşmıştır. 1931 yılında Camide imam vaaz verirken bir Hindu polis tarafından engellenmiş ve ardından tepkilerle birlikte olaylar büyümüş, Katli bölgesinde namaz kılan Müslümanlara zorluk çıkarılmış ve ibadetleri engellenmiş, bir Müslüman polis memuru Kuran okurken Hindu çalışma arkadaşı Labbaa Ram rahatsız olmuş ve Kuranı alıp yere fırlatmış, Müslümanların toplumsal, ekonomik ve siyasi hakları kısıtlanmıştır. Açıkçası yapılan değerlendirmeler bu döneme kadar olan sürede Cammu ve Keşmir'in siyasi ve sosyal hayatında milliyetçiliğin temel belirleyici bir etken olmadığıdır. Ancak bu gelişmelerin ardından Keşmir'de Müslüman ve Hindu milliyetçiliği had safhaya çıkmış ve yaşamı yönlendiren temel faktörler olmaya başlamıştır.

Cammu ve Keşmir bölgesindeki sorunlar, gittikçe dini bir boyuta dönüşürken, bu dini kutuplaşmanın ise sosyal yaşamdaki eşitsizliklere ve adaletsiz hak paylaşımına neden olduğu görülmektedir. Bölgedeki bu gelişmeler üzerine Şeyh Muhammed Abdullah öncülüğünde Havacah Gulam Ahmed Asai, Mevlevi Yusuf Şah Mir u Vaiz i Keşmir, Mevlevi Ahmedullah Hamdani, Aga Seyid Hüseyin Şah Celali, Havacah Seyid Aleaddin Şal, Munşi Şahab Alaaddin, Çodhiri Gulam Abbas Han, Serdar Gevher Rahman, Musteri Yakub Ali ve Şeyh Abdulhamid Vekil'den oluşan bir Müslüman heyet gelişen olayları değerlendirmek ve Keşmirli Müslümanların görüş ve önerilerini Maharacaya iletmek için halka açık bir organizasyon tertiplemişlerdir (Naimi, 2012:91). 25 Haziran 1931'de gerçekleşen bu görüşmeler esnasında izleyiciler arasındaki bir Müslüman aktivist olan Abdülkadir Han halka birlik olma yolunda tavsiyelerde bulunan coşkulu bir konuşma yaptıktan sonra, Maharacanın sarayını gösterip yerle bir edilmesi telkininde bulunduğu için tutuklanmış(Toker,2017:27-28), 13 Temmuz'daki Srinagar Cezaevi'nde gerçekleşecek duruşma gününde halk sokaklara dökülerek Dogralara karşı bir isyan hareketine başlamıştır. Hindistan'ın bölünme sürecine kadar olan dönemde irili ufaklı birçok isyan hareketi olsa da, bunlardan en çok etki gösteren ve bölgenin siyasi düzenini yeniden şekillendirme konusunda daha kapsamlı sonuçlar doğuran bu hareket Keşmir'deki Müslümanlar arasındaki milli bilinci yükseltmiştir.

"Tarihî ve siyasî açıdan, 13 Temmuz 1931 günümüz Keşmir'inin tarihî kayıtlarında geçen en önemli gündü. Bu günden itibaren bağımsızlık ve özgürlük hareketi, en modern anlamıyla, açıktan açığa başladı. Şüphesiz 1931'deki mücadele toplumsal bir dışavurum şeklinde gelişmişti ve gözlerini kapalı tutmayanlar, bunun, temelde, zulme uğramış ve köleleştirilmiş bir halkın despotik bir yönetime karşı mücadelesi olduğunu görebilir" (Zulfiqar, 2003:65-66).

Keşmir'in bağımsızlık hareketinin ilk kıvılcımı olarak nitelenen bu olay 13 Temmuz 1931 tarihinde başlamış ve bütün vadiye hızla yayılmıştır. Bu esnada binlerce Keşmirli sokaklara dökülmüş, ancak sonuç beklenildiği gibi olmamış, yaklaşık 27 Keşmirli Müslüman gösteriler ve çatışmalar sırasında öldürülmüştür. 1931 yılının kaotik ve buhranlı ortamında var oluş mücadelesi veren Müslümanların resmi bir siyasi organizasyona ihtiyacı olduğunu düşünen Şeyh Abdullah, 15-17 Ekim 1932 tarihleri arasında Çodhiri Gulam Abbas'ın da yardımıyla Srinagar'da Bütün Cammu ve Keşmir Müslüman Konferansı adında bir parti kurmuştur. Şeyh Abdullah, Gulam Abbas ve destekçileri Müslümanlar için demokratik yönetim hakkı ve sosyal adalet temalı bu oluşum aracılığıyla bölgedeki Müslüman milliyetçiliğine yön vererek, Keşmirlilerin günlük yaşamlarındaki sorunlara da çözüm bulma amacıyla çalışmalar gerçekleştirmiştir. Şeyh Abdullah Keşmirli Müslümanların ve diğer yerel halkların haklarını koruma gayesiyle düzenlediği siyasi ve toplumsal organizasyonlar ve cesur politik söylemleri nedeniyle zamanla "Keşmir Aslanı" olarak anılmaya başlanmıştır.

Kurmuş olduğu siyasi parti vasıtasıyla Keşmirli Müslümanların çoğunluğunun desteğini alan ve Keşmir'in en güçlü siyasi lideri olma niteliğine erişen Şeyh Abdullah'ın bölgede artan otoritesi, çok geçmeden Hindistan Ulusal Kongre Partisi liderlerinin de dikkatini çekmiş, bu liderler Şeyh Abdullah'ı kendi taraflarına çekmek için kendisiyle yakın ilişkiler kurma niyetlerini iletmıştır. Özellikle Gandhi, Sardar Patel ve Nehru, Keşmir'in geleceği hususunda Şeyh Abdullah ile istişareler gerçekleştirmişlerdir. Kongre Partisinin ileri gelenlerinden olan Nehru, siyasi ilişkinin yanı sıra, Şeyh Abdullah ile oldukça güçlü bir dostluk bağı da kurmuş, bu durum Şeyh Abdullah'ın politik kararlarında oldukça etkili olmuştur.

Zamanla Kongre Partisi ve liderleri-özellikle Nehru- etkisiyle Şeyh Abdullah'ın Keşmir'in bütün etnik ve dini gruplarını içine alan, sekülerist bir hak mücadelesi şekline dönüşen fikirleriyle birlikte kurmuş olduğu partinin de manifestosu bu tabana kaymış, Şeyh Abdullah , 24 Haziran 1938 tarihinde Müslümanların haklarının savunulduğu partinin adını Cammu ve Keşmir Ulusal Konferansı olarak değiştirerek partinin kapılarını Hindu ve diğer etnik ve dini topluluklara açmıştır(Paşa,2011). Partinin adının değiştirilmesinden de anlaşılacağı üzere, Şeyh Abdullah'ın Müslüman milliyetçiliğini temel alan mücadelesi, salt dine dayalı ve Müslümanların haklarını savunma odaklı olmaktan çıkıp, her türden inanışın ve etnik grubun gereksinimlerini tatmin etmeye yönelik çalışmalar gerçekleştirme şekline dönüşmüştür. Cammu ve Keşmir Ulusal Konferansı partisinin ilk yıllık oturumunda bütün Keşmir bölgesinin insanların haklarını koruma gayeleri olduğunu vurgulayan liderler, Maharaca Hari Singh'e karşı halkı bilinçlendirmiştir. Keşmir'deki sekülerizmin uygulanmasına yönelik çalışmalar çok geçmeden buradaki liderlerin Hindistan Ulusal Kongre Partisi ile yakınlaşmasını sağlamış, Şeyh Abdullah ve beraberindekiler-ki bu grup içerisinde komünizme bağlı önemli isimler de mevcuttu- sekülerizmi deneyimlemiş Hindu liderlerden de alınan katkılarla Yeni Keşmir temalı siyasal ve ekonomik sistem kurma çabasına girişmişlerdir. 1941 yılında Nehru'nun Keşmir'e gelmesi ve Şeyh Abdullah ve diğer sekülerist liderlerle görüşmesi neticesinde Şeyh Abdullah ve Hindistan Kongre Partisi arasında organik bağ kurulmuştur. Alastair Lamb, Şeyh Abdullah ve Nehru'yu politik ikiz olarak tanımlar ve Nehru'nun devletini seküler hale getirmekten başka bir gayesinin olmadığını düşündüğü Şeyh Abdullah'ı bölgenin geleceğini belirleyecek en önemli figür olarak ön plana çıkardığını aktarır(Lamb,2002). Şeyh Abdullah 1981 yılında vermiş olduğu bir röportajda partisinin isminde ve içeriğinde yapmış olduğu değişikliği şu ifadelerle açıklamıştır:

"Gayrimüslimleri temelde insanların ekonomik refah anlamında yükselmesini amaçlayan hareketin dışında tutmak mantıklı görünmüyordu. Bu yüzden partiyi seküler bir forum haline dönüştürdük ve Ulusal Konferans olarak adlandırdık" (https://eparlib.nic.in/bitstream/123456789/58676/1/Eminent_Parliamentarians_Series_Sheikh_Mohammad_Abdullah.pdf)

Bu dönemde Keşmir'de o güne değin Müslümanların haklarını savunmak için birlikte çalıştığı Şeyh Abdullah'ın politik çizgisinden uzaklaşan Çodhiri Gulam Abbas, 1941 yılında Muhammed Ali Cinnah'ın siyasi fikirlerinin izinde olan Keşmir'deki Müslüman Partisine katılmış ve Mirwaiz Muhammed Yusuf Şah ile birlikte Pakistan hareketine destek çalışmaları yürütmüştür. Gulam Abbas'ın Şeyh Abdullah'ın tekelinde bulunan Müslüman hareketine yeni bir aktör olarak yön vermeye başlamasıyla birlikte, Keşmir'de bir tarafta Müslümanların bağımsızlığı ve Pakistan'ın desteklenmesi amacıyla çalışan, diğer tarafta din temelli bir politika yürütmeyen ve bütünleşik Hindistan fikrini savunan iki zıt grup oluşmuştur. Gulam Abbas, Şeyh Abdullah ile yaşadığı görüş ayrılıkları üzerine 1941'de Müslüman Partisi'ni yeniden organize etmiş ve Müslümanlar için bağımsızlık vadeden Pakistan hareketinin bir örneğini Keşmir'de gerçekleştirebilmek adına çalışmalara başlamıştır. Her ne kadar Gulam Abbas Keşmirli Müslümanların özgürleşmeleri ya da Pakistan devleti sınırları dâhilinde bir devlet çatısı altında dini ve kültürel ritüellerini gerçekleştirmeleri konusunda oldukça güçlü adımlar atmış ve bunun sonucunda halkın nazarında güvenilir bir lider sıfatına erişmişse de, Şeyh Abdullah'ın popüleritesi ve otoritesini kıramamıştır. Gulam Abbas'ın bölgenin lokal dili Keşmiri'yi bilmemesi ve dolayısıyla topluma Şeyh Abdullah kadar etkili söylemler üretememesi, sınırlı sayıda insanın desteğini almasına sebebiyet vermiştir. Victoria Schofield Şeyh Abdullah'ın bu otoritesinin kırılmaması ve dolayısıyla Keşmir'in geleceğinin Şeyh Abdullah'ın siyasi politikaları ekseninde şekillenmesine dair şu ifadeleri kullanmıştır:

"...Gulam Abbas veya başka bir siyasi figür popüler bir lider olarak Şeyh Abdullah'ın yerini alabilseydi, Keşmir'in geleceği çok daha farklı olabilirdi"(Schofield, 2003:22-23).

Müslümanlar arasındaki bu ayrışma, sadece Hindistan Kongre Partisi'nin ve bütünleşik Hindistan fikrini benimseyenlerin işine yaramış ve ileride bölgede çoğunluk olmalarına rağmen Keşmir'in büyük bir kısmının kaybedilmesine engel olamayacak olan Müslümanlar için bölgedeki sancılı süreç bu gelişmeler üzerine başlamıştır.

Keşmir'deki Müslümanlar arasındaki ayrışma dönemi ertesinde, Gulam Abbas ve destekçilerine nazaran daha güçlü bir organizasyon kuran Şeyh Abdullah ve Cammu ve Keşmir Ulusal Konferansı, kuramsal altyapısını hazırladıktan ve gerekli halk desteğini arkasına aldıktan sonra Dogra hükümetine ve hükümetin uygulamalarına karşı bir başkaldırılar gerçekleştirmeye başlamıştır.

Cammu ve Keşmir'de başlatılan bu özgürlük hareketlerinden en önemlisi Gandi'nin *Hindistan'ı Terk Et*³ hareketinin bir benzeri, Şeyh Abdullah'ın Mayıs 1946 yılında ilan ettiği *Keşmir'i Terk Et* hareketidir. Bu özgürleşme temalı hareket kısa sürede bütün vadiye yayılmış, Maharaca Hari Singh'in adaletsiz uygulamalarından hoşnut olmayan tüm dini ve etnik gruplar sokaklara dökülmüştür. Cammu ve Keşmir Ulusal Konferansı öncülüğünde başlatılan ancak salt Müslüman Milliyetçiliği içermeyen, daha çok Keşmir'in genelinde bütün halkları kapsayan bir hak kazanımı hedefleyen bu hareket, bazı parti üyelerini rahatsız etmiş ve bu yöneticilerin bölgede bağımsız Müslüman bir devlet kurulması gerektiğini savunarak partiden ayrılmaları hareketi zayıflatmıştır. Öz yönetim talebi nedeniyle Dogra yönetimi tarafından da baskılara maruz bırakılarak engellenen bu hareketin getirisi ise, gerek Müslümanlar gerekse diğer dini ve etnik grupların bağımsızlık ve öz yönetim söylemlerini dillendirmeye başlamalarını sağlaması dahası Dograların baskıcı otoritelerinin sarsılması olmuştur (Tişna, 2010). *Keşmir'i Terk Et* hareketinin Keşmir'in siyasi ortamına geniş çaplı etki etmesi, dönemin Cammu ve Keşmir Başbakanı Ram Chandra Kak tarafından ağır yaptırımlarla cezalandırılmış, Şeyh Abdullah 20 Mayıs 1946 tarihinde trajik bir şekilde hapsedilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Keşmir'de kan kaybeden Ulusal Parti yerini ve popüleritesini, Tüm Hindistan Müslüman Partisi ve Cinnah'ın çizgisinde hareket eden ve Müslümanların bağımsızlığını ön koşul olarak belirleyen Gulam Abbas'ın yönetimindeki Müslüman Partisine bırakmış ve Müslümanların özgürlük hareketleri bu süreçte bu parti tarafından yönetilmiştir. Şeyh Abdullah'ın başlatmış olduğu *Keşmir'i Terk Et* hareketi Muhammed Ali Cinnah ve Müslüman Partisi ileri gelenleri tarafından, bu hareketin Şeyh Abdullah'ın Hindistan'a yaklaşması ve sekülerist bir çizgiye kayarak Müslümanların savunucusu olmaktan çıkmaya başlamasıyla birlikte Keşmir'de kaybetmeye başladığı prestijini geri kazanma niyetli gerçekleştirdiği savıyla eleştirilmiştir (Schofield, 2003). 26 Temmuz 1946 yılında Müslüman Partisi Azad (Özgür) Keşmir Kararı yayımlanmış ve Dogra hükümetinin baskıcı yönetiminin son bulması ve kendi anayasal meclislerini kurabilmeleri talebini ilgililere iletmıştır. Muhammed Ali Cinnah'ın desteklediği Gulam Abbas'ın 'eyleme geçme' mottolu özgürleşme hareketinin geniş çaplı destek görmesi üzerine bu partinin üst düzey yöneticileri ve lideri sıfatıyla Gulam Abbas 25 Ekim 1946 tarihinde tutuklanmıştır. Artan milliyetçilik akımları ve bölge halkının gerek bu din ve etnisite tabanlı akımlar gerekse ekonomik ve sosyal çıkar ilişkileri nedeniyle birbirlerinden uzaklaşması neticesinde Keşmir'de dört ana grup oluşmuş ve bunun bir sonucu olarak bugüne ve geleceğe farklı bakmaya başlayan Keşmirililer, geleceklerini kendilerinin değil başkalarının belirleyeceği bir sürece kendilerini itmiştir. Alastair Lamb Keşmir'de oluşan bu dört grubu şu şekilde aktarır:

1. Racput orijinli Dogra Hanedanlığını ve Maharaca Hari Singh'i destekleyen Hindular.
2. Ladakh bölgesinde yaşayan Budistler
3. Vadide ve Cammu'da yaşayan ve Müslüman Partisini destekleyen Müslümanlar
4. Şeyh Abdullah'ın başını çektiği, Kongre Partisi'ni ve birleşik seküler Hindistan fikrini savunan insanlar" (Lamb, 2002:96-97).

Keşmirli Müslümanlar arasında oluşan fikir ayrılıkları sadece Hindistan'ın ve Keşmir yönetici Maharaca Hari Singh'in işine yaramıştır. Hindistan'a katılmayı öteden beri düşündüğü varsayılan Maharaca Hari Singh Müslümanların bütünleşememiş yapısını da referans göstererek Hindistan'a katılmaya daha sıcak bakmaya başlamıştır.

Oysa ki, dönemin şartları incelendiğinde Maharaca Hari Singh'in Pakistan'a katılması daha uygulanabilir bir yol olarak gözükmektedir. Ancak Keşmir yöneticisinin Pakistan'a katılım fikrinden uzaklaşmasının en önemli sebebinin Şeyh Abdullah'ın Hindistan güdümündeki siyasal icraatları ve Keşmirli Müslümanların haklarından ziyade Hindistan'ın sekülerizme dayalı devlet yapısını koruma gayesi olduğu görülmektedir. Zira Şeyh Abdullah'ın 1939 yılında Tüm Hindistan Cammu ve Keşmir Müslüman Konferansını dağıtıp Cammu Keşmir Ulusal Partisi'ni kurmasıyla başlayan fikir ayrılıkları bölünme döneminde oldukça belirginleşmiştir. Maharaca Hari Singh'e karşı *Keşmir'i Terk Et* hareketi başlatan Şeyh Abdullah, zamanla Müslümanların haklarını koruma isteğinden uzaklaşarak bütün Keşmirli grupların haklarını savunan bir yapıya bürünmüştür. Şeyh Abdullah özellikle Nehru ile yakın dostluk kurmasının ardından Hindistan'ın çıkarlarına hizmet eden bir lider imajı çizmeye başlamıştır (Eryüksel, 2003:124). Bu durum bölgedeki Müslümanların iki ayrı gruba bölünmesine sebebiyet vermiş, bazıları Müslüman devlet kurma veya İslam temelli kurulmuş bir ülkeye dahil olma idealarından vazgeçmeyerek Pakistan'a katılma arzusundayken, bazıları ise Şeyh Abdullah'ı takip ederek sekülerist bir yapıda kalma ve Hindistan'ın sınırları içinde Müslümanlar, Hindular ve Sihler olarak ortak bir yaşam kurma düşüncesinde olmuşlardır.

³ 8 Ağustos 1942 tarihinde Mahatma Gandi öncülüğünde Tüm Hindistan Kongre Komitesi'nin başlattığı siyasi başkaldırı. Bu özgürleşme edimi İngilizlerin Hindistan'daki siyasi ve ekonomik hâkimiyetini sonlandırması ve Hint Alt Kıtasını terk etmesi hedefiyle organize edilmiştir.

Şeyh Abdullah'ın sekülerist bakış açısı ve bütünlük Hindistan'a kendilerine yer bulacakları hissi kısa vadede Müslümanlar için ilgi çekici ve uygulanabilir gibi görünse de uzun vadede sonuçları beklendiği gibi olmamıştır. Keşmirli Müslümanların Şeyh Abdullah'ın zihinlerine kazıdığı varsayılan heterojen etnik yapı ve dini hoşgörü odaklı yaşam kurma idealleri, ilerleyen dönemlerde Hindistan ile Şeyh Abdullah'ın çıkar çatışmaları neticesinde tükenmiştir. Müslümanlar arasında oluşan gruplaşmalar ve Şeyh Abdullah'ın vaad ettiği gelecek kurgusunun hüsrana uğramasının ardından Keşmirli Müslümanlar nazarında düştüğü olumsuz konum Prof. Dr. Türkkaya Ataöv tarafından şöyle ifade edilmiştir:

"1939'da Müslüman Konferansı sınıflarında bir çözülme baş gösterdi. Önderlik ettiği cereyana Müslüman olmayan Keşmirlilerin de katılmasına taraftar olan Şeyh Abdullah kendi kurduğu partinin programını tenkite başladı. Şeyh Abdullah'ın Nehru'nun <<müttehit Hindistan>> fikirlerini benimsemeye başladığı bir sırada sonradan Pakistan Devletini kuran Muhammed Ali Cinnah'ın Keşmir'i ziyareti Şeyh Abdullah'ın Müslüman Kongresi içindeki rakibi Gulam Abbas'ın prestijini yükseltti. Artık Keşmirli ayrı bir Müslüman devleti fikrini savunan Cinnah'ın Müslüman Partisini ve Gulam Abbas'ı tutar olmuşlardı. Kaybettiği liderlik durumunu tekrar ele geçirmeğe çalışan Şeyh Abdullah'ın <<Keşmir'i Terk>> siyaseti Dogra Racası aleyhine bir hareket olduğundan Hindu ve Sikh azınlıklar arasında kötü bir tesir yarattıktan başka Müslümanlar arasında da Şeyh Abdullah'ı <<fırsatçı>> bir politikacı olarak tanıttı(Ataöv, 1960:197).

Bu gelişmeler yaşanırken 1944-45 yıllarında Mayıs ve Haziran aylarında Keşmir'e gelen Muhammed Ali Cinnah, Şeyh Abdullah'a Müslüman Partisine destek olması ve Hindistan genelinde filizlenen Müslümanların özgürce yaşayabilecekleri Müslüman devlet kurma ideallerine katkıda bulunması hususlarında talep iletmış, ancak Şeyh Abdullah bu birleşme ve birlikte mücadele etme önerilerini reddetmiştir. Dahası Tüm Hindistan Müslüman Partisi ve Cinnah aleyhine çalışmalar yürüterek, kendisini destekleyen Keşmirlilerin bu hareketten uzak durmaları ve sekülerizme bağlı kalarak özerklik için çabalamaları telkininde bulunmuştur. Şeyh Abdullah dönem dönem Pakistan'a davet edilmiş ve Keşmir'in geleceğini planlamada ortak hareket etme konusunda bilgilendirilmişse de Pakistan'a gitmeyi reddetmiş ve işbirliğine yanaşmamıştır. Şeyh Abdullah'ın Muhammed Ali Cinnah'ın Keşmir'de ortaklaşa bağımsız Müslüman devlet kurma önerisini reddettiği açıklamayı Ashutosh Varshney şöyle aktarır:

"Ben ve organizasyonum Müslümanların ve Hinduların ayrı ulusları oluşturdukları formülüne katılmıyoruz... Biz, dinin politikada asla yeri olmadığına inanıyoruz"(Varshney,1991:999-1000).

Muhammed Ali Cinnah, bu ziyaretleri esnasında Çodhiri Gulam Abbas ve Mirwaiz Muhammed Yusuf Şah ile de görüşmüş ve Tüm Hindistan Müslüman Partisi'nin Keşmirli Müslümanların haklarını savunmak adına sonuna kadar mücadele edeceğini bildirmiştir.

Dogra hükümetinin kararsızlık görüntüsü altında Hindistan ile yakın ilişkiler kurarak Pakistan'a katılmaya veya özerk devlet yapısı kurmaya yönelik niyetten uzaklaşmaya başlayormuş imajı çizmesi neticesinde bölgede halk hareketi genişlemiş ve kontrol edilemez bir hale gelmeye başlamıştır. Müslümanların önlenemez yükselişi karşısında bölgesini savunamayacağını anlayan Maharaca Hari Singh, Nehru'nun yönlendirmesiyle oldukça önemli ve akıllıca bir karar alarak daha önce otoritesine karşı bölgede bir başkaldırı gerçekleşmesi için çabaladığı için tutuklanan ve Müslüman kesimde oldukça önemli etkisi bulunan Şeyh Abdullah'ın -zamanla bu liderin değişen ve Maharaca ve Kongre Partisi eksenli gelişen siyasi fikirlerinin de getirisiyle- 29 Eylül 1947 tarihinde serbest bırakılmasını(Schofield,2003:44) sağlamıştır. Keşmir yöneticisinin bu politik kararı Şeyh Abdullah'ın yeniden ve belki de en kritik dönemde Keşmir siyasetinde var olmasını sağlayarak, onu destekleyen Müslümanların isyanlardan uzak durmasını sağlamıştır. Müslüman Partisinin benimsediği Müslüman milliyetçiliğine karşıt, sekülerizm temelli bir devlet oluşumu fikrini halka empoze eden Şeyh Abdullah'ın hapisten çıkarılması ve tekrardan sahaya inmesi Keşmir'in geleceğinin şekillenmesinde oldukça büyük bir etki yaratmıştır.

1947 yılının ekim ayına gelindiğinde, Keşmir yöneticisinin devam eden siyasi, eğitsel ve toplumsal kısıtlamaları, Dogra ordusunun Keşmirli Müslümanlara yönelik saldırıları ve ağır vergi yükleri ile Müslümanların ekonomik olarak çöküntüye uğramasının tepkimeleriyle, yaklaşık 70000 Poonçlu gerilla Keşmir'e ilerlemek ve burayı ele geçirmek için bir isyan başlatmışlardır(Mongrio,2012). Mahsudlar, Mohmandlar, Vazirler, Daurlar, Bhattaniler, Khattaklar, Turiler ve Afridilerin katkısıyla Srinagar'ın 50 kilometre yakınındaki Baramulla'ya kadar ilerleyen düzensiz ordu, çok geçmeden burayı da ele geçirmiştir. Bu gelişmeleri yakından takip eden Pakistan hükümeti 21 Ekim 1947 tarihinde barışçıl yöntemler ve uzlaşma temelli yaklaşımlar ile sahada başarılı olamayacağına kanaat getirerek sınırdaki mücahidlere destek verilmesi talimatı vermiştir. 22 Ekim tarihinde Pakistan'ın Kuzeybatı Sınır Eyaleti ve diğer bölgelerinden yardıma gelen modern silahlarla donatılmış savaşçıların yardımıyla Müslüman mücahitler içinde günümüz Azad Keşmir bölgesini de içeren önemli toprak kazanımı elde etmişlerdir. 24 Ekim 1947 tarihinde milis

güçler ve bölgenin askeri güçleri Maharaca Hari Singh'in yönetiminden bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu gelişmenin ardından 24 Ekim 1947 tarihinde Serdar M.İbrahim Han başkanlığında Azad Keşmir Hükümeti kurulmuş ve milis güçler Azad Keşmir Hükümeti askeri gücü olarak savaşmaya devam etmiştir.

Keşmir'i özgürleştirmek isteyen Müslümanlar adına süreç oldukça başarılı şekilde devam ederken, Şeyh Abdullah ve onu destekleyen Müslümanlar Dogra ordusunun saflarına katılarak Azad Keşmir ordusunun ilerleyişinin durmasını sağlamıştır. Maharaca'nın bu isyan hareketini bastıramayacağı korkusuyla Hindistan'ı 24 Ekim 1947'de görevlendirdiği yardımcılarını aracılığıyla Keşmir'e yardım için çağırmasıyla, bölgede Müslümanlar adına tersine bir ilerleyiş dönemi başlamıştır. Azad Keşmir ordusu Muzafferabad'ın da içinde bulunduğu Azad Keşmir olarak adlandırdığımız bölgeyi ele geçirmiş ve bunun dışında bir başarı elde edememiştir. Keşmirli Müslümanların bütün vadiyi ele geçirme yolunda tahmin edilemez şekilde başarılı ilerleyişinin durmasına neden olan en büyük etkenin bu amaç doğrultusunda hapisten çıkarıldığı varsayılan Şeyh Abdullah ve Müslüman destekçilerinin, mücahidlerin bölgeye girmesinden rahatsız olmaları ve bu harekete destek vermemesi olarak değerlendirilir. Zira Şeyh Abdullah ve temsil ettiği büyük orandaki Müslüman halk, bu isyan hareketinin Müslümanlara yarardan çok zarar sağlayacağı, Müslümanların bütün dini ve etnik grupları içine alan bir hükümet kurması gerektiği düşüncesinde olduklarını belirtmiş ve bu özgürlük mücadelesine destek sağlamayacaklarını bildirmiştir.

Şeyh Abdullah özgürlük hareketinin yaşandığı bu dönemde Keşmirli Müslümanlara şu ifadeleri kullanmış ve bu topluluğu Pakistan destekli ordulara katılmamaları gerektiği konusunda uyarmıştır:

"Keşmirli Müslümanlara sesleniyorum. Onlara, kaderleri tarafından tarihlerinin ve yaşamlarının en önemli kararını vermeleri için itildiklerini söylüyorum... Bugün Pakistanlı akıncılar Srinagar'dan birkaç mil uzaklıktalar. İslam naraları atıyorlar. Benim yanımda ya da onların tarafında olmak size kalmış. Benimle olmayı seçerseniz, daima Hindular, Müslümanlar ve Sihlerin kardeş olduğu prensibi üzerine yaşamak zorunda olacağınızı bilmelisiniz. Eğer bu bir kafir söyleminden ibaret ise, kılıcınızı bana karşı kaldırmalısınız. Eğer Kafirlere tecavüz edecek, baskın yapacak olursanız ben ilk kafirim. Öncelikle benim evimden ve ailemden başlamalısınız" (Khan, 1990:28).

İfadelerinden anlaşılacağı üzere, bu döneme gelindiğinde Şeyh Abdullah'ın tamamen sekülerist bir bakış açısıyla duruma yaklaştığı ve Pakistan'ın müdahil olacağı bir Keşmir planlamasına yanaşmayacağı gerçeğini fark etmek zor olmayacaktır. Kuşkusuz Şeyh Abdullah'ın sekülerizme dayalı yeni devlet oluşumu fikri değerli, Hindu, Sih ve Müslümanları kapsayan bakış açısı oldukça isabetlidir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, içinde bulunulan dönemde Müslümanların Maharaca Hari Singh ve Dogra ordusu tarafından ötelendiği, devlet kademelerinden uzaklaştırıldığı, topraklarının gayrimüslimlere peşkeş çekildiği durumlarının da varlığıdır. Hali hazırda Keşmir bölgesinde bütün etnik ve dini grupları kapsayan bir bütüncül yönetim anlayışı yoktur ve Şeyh Abdullah'ın Hindistan veya Pakistan'ın desteğini almadan söylemlerinde dile getirdiği yeni devlet yapısını kurması neredeyse imkânsız gözükmektedir. Dolayısıyla Şeyh Abdullah'ın -Keşmirli Müslümanların bağımsızlığını sağlayabilecek potansiyele sahip Poonçların öncülüğünde başlayan Pakistan destekli harekete destek sağlamayarak seküler bir devlet kurmadığını da göz önünde bulundurarak- icraatlarının sadece Keşmir'de Müslümanların egemen olduğu bir devlet inşasının önüne set çekmekten başka bir işe yaramadığı sonucuna varılabilir.

Prof. Dr. Halil Toker Şeyh Abdullah'ın Keşmir'in özgürlük sürecindeki tutumları hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

"Nehru, birebir yakın markaj ilişkisini Keşmir Aslanı lakaplı ünlü Keşmirli lider Şeyh Abdullah'a da uyguladı. Şeyh Abdullah'ın Nehru'nun dostluğuna ve fikirlerine güveni öylesine sorgusuz sualsizdi ki, Şeyh Abdullah, bölünmeden önce, yıllardır Keşmir Müslümanlarına önderlik eden partisinin Müslüman kimliğini tamamen yok etmekle kalmadı aynı zamanda 1947 olayları sırasında Hindistan'ı destekleyerek Pakistan'dan gelen gönüllülerin başkente girmesini engellemek için yandaşlarına Srinagar'da barikatlar kurdurdu. Bu da onu birçok Keşmirli Müslümanın gözünde "hain" durumuna düşürdü" (Toker, 2017:72).

Keşmir bölgesinde çatışmalar devam ederken, 1 Kasım 1947 tarihinde Lahore'daki Genel Valilerin görüşmesinde Lord Mountbatten referandum ile sorunun çözülmesi önerisini sunmuş, ancak bu öneri Muhammed Ali Cinnah tarafından 'bölgede konuşlu Hindistan güçleri ve Şeyh Abdullah'ın Müslümanlar üzerindeki etkisi' var olduğu müddetçe bu referandumun adaletli bir şekilde yapılamayacağı gerekçeleriyle reddedilmiştir (Pramanik ve Roy, 2013). Böylelikle Keşmir meselesinin ilk uzlaşma görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlanmış, Hindistan tarafı bu gelişme üzerine sorunu 1948 yılı Ocak ayında Birleşmiş Milletlere götürmüştür. 1947 yılının sonlarına doğru Dir, Sivat, Çitral, Amb ve Hunza, ve Gilgit gibi devletçiklerin Pakistan'a katılma kararlarını bildirmesi ve yukarıda bahsedilen sürecin ardından Müslümanların

Muzefferabad'ı da kapsayan bölgenin küçük bir bölümünü ele geçirmesiyle birlikte Keşmir ikiye bölünmüş ve Hindistan Pakistan arasında günümüze kadar sürecek sınır oluşumunun temeli atılmıştır.

Bu gelişmeler yaşanırken, Şeyh Abdullah'ın bölgedeki siyasi etkisi artmış, özellikle Nehru(dönemin Hindistan Başbakanı) ile kurmuş olduğu yakın ilişkiler ve bütünleşik Hindistan temelli politikaları onu 17 Mart 1948 tarihinde Keşmir'in başbakanı yapmıştır. Şeyh Abdullah'ın yönetimi esnasında en dikkat çeken icraatı toprak reformu olmuş, bölgedeki tarım arazilerinin çiftçilere dağıtılmasıyla birlikte öteden beri Keşmir'de hâkim olan feodal siyasi-ekonomik sistem çökmüştür(Toker, 2017:105). Bu doğrultuda Cammu ve Keşmir'deki ekonomik refah düzeyi artmış, çiftçiler ürettikleri ile bölgeye önemli mali gelir sağlamaya başlamıştır. Şeyh Abdullah ekonomik yeniliklerin yanı sıra bölgedeki eğitim mekânlarının fiziki koşullarının geliştirilmesini de sağlamıştır. Kurulmasına öncülük ettiği Cammu ve Keşmir Üniversitesi ise Keşmir'de başbakanlık dönemi süresince gerçekleştirmiş olduğu en önemli icraatlardandır. Siyasi anlamda ise Keşmir'in durumu hâlâ belirsizlik içindedir. Şeyh Abdullah Hindistan'a faydalı siyasi icraatları neticesinde 1949 yılı Haziran ayında Hindistan Parlamentosu üyesi yapılmış ve Hindistan'ın önemli kararlarında Keşmir temsilcisi olarak oy hakkı kazanmıştır.

Cammu ve Keşmir halkı bu siyasi gelişmelerin yaşandığı ortamda Ekim 1951'de seçime gitmiş, Şeyh Abdullah'ın partisi Ulusal Konferans, 75 temsil hakkının tamamını alarak, büyük bir zafer elde etmiştir. Şeyh Abdullah bu zafer üzerine yeniden Keşmir'in başbakanı olmuş ve bölgenin idaresini üstlenmiştir. Keşmir'in Birleşmiş Milletler himâyesindeki gelecek tartışmaları işte bu dönemden sonra Şeyh Abdullah ve onun yakın olduğu Hindistan Kongre Partisi tarafından şekillendirilmeye çalışılmış, Pakistan hükümeti ise Keşmir'in meşru başbakanının Hindistan güdümünde hareket ettiğini ileri sürerek, bu şartlar altında Keşmir'in siyasi nizamının adil bir şekilde kurulamayacağı, dolayısıyla Şeyh Abdullah rejiminin bölgeden uzaklaştırılmadan alınacak halk oylaması kararının işe yaramaz olacağı tespitlerini uluslararası kamuoyu ile paylaşmıştır.

Şeyh Abdullah ile Hindistan Hükümeti arasında geçmişte yapılmış ve Keşmir'in kaderini derinden etkileyen işbirlikleri bir süre sonra çıkar çatışmasına dönüşmüştür. Şeyh Abdullah'ın siyasi hayatının sonunu getirecek olan olaylar silsilesi Hindistan Hükümeti'nin 24 Temmuz 1952 tarihinde Keşmir başbakanı Şeyh Abdullah'a imzalatmak istediği 'Delhi Anlaşması' ile başlamıştır. Bu anlaşma ile Hindistan, Keşmir'in askeri, hukuki ve iktisadi alanlardaki özerk yapısını bozarak doğrudan kendisine bağlı bir idari yapı haline dönüşmesini sağlama niyeti taşımış, Keşmirliilerin kendi geleceklerini tayin edeceklerini öngören plebisit vaadlerini göz ardı ederek bölgede kendi politikalarına göre bir düzen kurma gayesinde olduğunu göstermiştir. Şeyh Abdullah önce sıcak baksa da, daha sonra bu anlaşmanın katı maddelerinin revize edilmesi gerektiğini belirtmiş ve partisi ile istişare ederek, Delhi Anlaşması'nın tersine, Cammu ve Keşmir'de plebisit yapılması, bölgeye geniş özerk yetkilerin tanınması ve savunma, haberleşme ve dışişlerinde Hindistan'ın yetkili olması gibi öneriler içeren bir kararname yayımlamıştır(Toker,2017). Şeyh Abdullah, Hindistan'ın bölgede geniş yetkiler elde edeceği anlaşmayı veto etmesi Hindistanlı liderlerin tepkisine neden olmuştur. Şeyh Abdullah'ın esnek siyasi çizgisinin yeniden Keşmir'in bağımsızlığı için bir mücadeleye girmeyi öneren yapıya kavuşmasını gözlemleyen Hindistan hükümet yetkililerinin emriyle, Şeyh Abdullah 5 yıllık başbakanlık görevinden azledilerek 8 Ağustos 1953 tarihinde tutuklanmış ve yerine Bahşi Gulam Muhammed başbakan olarak atanmıştır. Şeyh Abdullah'ın tutuklanması ve Keşmir Meselesi'nin içeriği ile ilgili Birleşmiş Milletlere göndermiş olduğu mektupta kullanmış olduğu ifadeler dikkat çekicidir:

"Ulusal Kongre'nin lideri olarak örgütümün çalışma komitesinin tavsiyesi ve çalışma komitesinin aday gösterdiği üst komitenin onaylanmasından sonra ben, bu meselenin Keşmirliilerin arzularına göre çözümlenmesi için alternatif önerilerden oluşan bir liste hazırladım ve Temmuz 1953'ün başlarında bunları, Hindistan ve Pakistan başbakanlarının gelecekte yapacakları görüşmeleri sırasında meselenin barışçıl yollardan halli hususunda bizim görüşümüzün vuzuha kavuşması için, Hindistan Başbakanı'na gönderdim. Maalesef Hindistan, bunu beğenmedi ve bizim aleyhimize döndü.

Bunun neticesi olarak ben ve taraftarlarım aleyhine gizli komplolar hazırlandı. Maalesef Keşmir meselesi Pakistan ve Hindistan ilişkilerinin geriliminin en önemli sebebidir ve iki ülke arasında çıkacak herhangi bir çatışmada, Keşmir ilk etapta bu tehlikenin karşısında kalacaktır. Bu kavga esin ve dostane yollarla çözümlenmedikçe, Keşmir sınırları içinde güvenli gelişmeler imkansızdır. Bunlar, Keşmir'in çıkarını düşünen hiçbir kişi tarafından göz ardı edilemeyecek çok ağır gerçeklerdir. Bu sebeptendir ki; ben Pakistan'la bir karara varılması hususunda ısrar edip durdum. Hindistan bu görüşün aleyhineydi ve bana karşı olan rahatsızlığı git gide düşmanlığa dönüştü..."(Eryüksel, 2003:128-129).

Şeyh Abdullah'ın Birleşmiş Milletlere hapisten gönderdiği mektuplar ilk bakışta Şeyh Abdullah'ın Pakistan'ı da içine alan bir uzlaşma modeli oluşturmaya çabaladığı yönünde bir izlenim doğursa da durum

bununla tezat şekildedir. Zira Muhammed Ali Cinnah'ın Keşmir'i ziyareti esnasında Şeyh Abdullah Pakistan ve Muhammed Ali Cinnah ile ortak bir paydada buluşma gayesinde olmamış, aksine Pakistan odaklı bir çözüm modelinin kendilerine uygun olmadığını bildiren ifadeler kullanmıştır(Varshney, 1991). Bu konuda Şeyh Abdullah Keşmir'in özgürleşme döneminde elinde önemli bir siyasi ve toplumsal güç varken(Keşmirli Müslümanların büyük kısmı Şeyh Abdullah'ı ve partisini destekliyordu), bu gücünü Keşmir'i bütünlük sekülerist Hindistan içinde eritilmesi ve bu devletin kanatları altında haklarını elde edebilme durumuna mahkûm ettiği yönünde eleştirilere maruz kalmıştır(Kureysi, 2013). Mektupta kullanılan ifadelerde yine açıkça görülmektedir ki, Şeyh Abdullah Hindistan merkezli politikaları ve Keşmir'i bu ülkenin kucağına iten kararlarından derin pişmanlık duymaktadır. Çünkü bu dönemde Keşmir'in özgürlüğü temalı yükseltelen bütün sesler Hindistan hükümeti tarafından kısılmış, Keşmir'in bağımsızlığı için mücadele eden siyasi liderler bir bir tutuklanmıştır. Hindistan'ın bölünme döneminde Şeyh Abdullah'a vermiş olduğunu düşündüğümüz özgürlük vaatlerini yerine getirmemesi ve işi bittiğinde Şeyh Abdullah'ı nezaketsiz şekilde siyasetten uzaklaştırması gibi durumların varlığı da kabul edilse de, Şeyh Abdullah Pakistan'dan ve bölgedeki diğer Keşmirli Müslümanların savunucusu Keşmirli siyaset adamlarından uzaklaşarak kendi geleceğini Keşmir Devleti'nin geleceğini tehlikeli gelişmelere gebe bırakmış gibi görünmektedir.

Şeyh Abdullah 1958 yılında serbest bırakılmış, ancak kısa bir süre sonra bu kez siyasi dostlarıyla birlikte 29 Nisan 1958 tarihinde yeniden tutuklanmıştır(Toker,2017). 8 Nisan 1964 tarihine kadar süren hapis sürecinin ardından Şeyh Abdullah Nehru'nun çabalarıyla tekrardan serbest bırakılmıştır. Hapis yılları ertesinde Keşmir Meselesinin çözümünde Hindistan ve Pakistan arasında bir arabulucu rolü üstlenen Şeyh Abdullah, Nehru ve Pakistan başbakanı Eyüp Han arasında bir uzlaşma görüşmesi organize etmiş, 16 Haziran 1964 tarihinde yapılması planlanan bu görüşme Nehru'nun Mayıs ayındaki ani ölümü nedeniyle gerçekleşmemiştir(https://eparlib.nic.in/bitstream/123456789/58676/1/Eminent_Parliamentarians_Series_Sheikh_Mohammad_Abdullah.pdf). Nehru'nun ölümü ertesinde Hindistan'da kendisini destekleyen bir güç bulmakta zorluk çeken Şeyh Abdullah 1965 yılında alınan bir kararla bir kez daha tutuklanmış ve 1968 yılına kadar hapiste kalmıştır. Şeyh Abdullah'ın bu kaotik süreçlerden sonra Keşmir siyaseti ve Hindistan-Pakistan ilişkilerine etkisi oldukça zayıflamıştır. Şeyh Muhammed Abdullah 8 Eylül 1982 tarihinde vefat etmiştir.

Sonuç

Şeyh Muhammed Abdullah siyasete adım attığı 1929 yılından itibaren Keşmir Devleti'nin ve genel çerçeveden bakılacak olunursa Pakistan-Hindistan Devletleri'nin siyasal ve toplumsal politikalarına doğrudan nüfuz etmiş, Keşmir'in en önemli siyasi figürlerinden biri olarak değerlendirilir. Özellikle Cammu ve Keşmir Müslüman Konferansı'nı kurmuş olduğu 1932 yılı ile, bu partinin adını ve manifestosunu değiştirerek, Müslümanların haklarının savunuculuğundan sekülerist siyasi anlayışa kaydığı 1938 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu icraatlar, tüm Keşmir halkı tarafından takdir görmüştür. Ancak Şeyh Abdullah, Hindistan'ın önemli siyasi liderlerinden Nehru'nun Sekülerizmi temel alan Bütünlük Hindistan ideasından etkilenerek oluşturduğu Yeni Keşmir(New Kashmir) kuramı ertesinde, Pakistan'a katılma veya bölgelerinde bir İslam devleti kurma arzusunda olan bölge halkı tarafından ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Şeyh Abdullah, Cammu ve Keşmir Ulusal Konferansı'nı kurguladığı ve bu partiye Hindu, Sih ve Budist Keşmir halkını adapte ettiği süreçte, kimi gruplar tarafından Keşmir'de sekülerizmin ve demokrasinin kurucusu olduğu düşüncesiyle kahraman olarak ilan edilmiştir. Şeyh Abdullah'ın sekülerizme kayan politik duruşu, Müslüman haklarını geri plana iten kararlar silsilesi sonrasında zedelenen kapsayıcı özelliği ve azalan toplumsal ve siyasi otoritesi 1946 yılında başlatmış olduğu Keşmir'i Terk Et hareketiyle yeniden yükselişe geçmiş ve Şeyh Abdullah bölünme dönemi olarak adlandırdığımız zaman zarfında Keşmir'in gelecek kurgusunun en önemli aktörü olmuştur.

Şeyh Abdullah'ın Keşmir'i özgürleştirme niyetiyle Ekim 1947'de bir hareket başlatan Keşmirli Müslümanlara karşı Hindistan saflarında yer alması, Keşmirli Müslümanların nazarında o güne değin kendileri için gerçekleştirmiş olduğu olumlu eylemlerin izlerinin de silinmesine sebebiyet vermiştir. Zira Hindistan ordusu Şeyh Abdullah'ın himayesindeki Müslümanlardan almış olduğu destek ile bağımsızlık arzusundaki Azad Keşmir Ordusunu ancak geri püskürtebilmiştir. Bu sadakatının ardından Keşmir Başbakanı olan Şeyh Abdullah ilerleyen dönemlerde Hindistan'ın Keşmir'i özgürleştirme vaatlerini yerine getirmeyeceğinin farkına varsa da durum artık geriye dönülemez bir hal almıştır. Günümüze kadar geçen sürede Keşmir'in özgürleşmesi veya Pakistan'a katılması anlamında başarıya ulaşacağı belki de tek fırsatı Hindistan ve Dogra ordusu tarafında yer alarak engelleyen Şeyh Abdullah, bu süreden sonra Keşmirli bağımsızlık isteyen Müslümanlar ve Pakistan destekçileri tarafından hain olarak nitelenmiştir. Şeyh

Abdullah'a yöneltilen eleştirilerin temel odak noktası, Şeyh Abdullah'ın dinin bir bütünleştirici olgu olmadığı ve coğrafi, ekonomik ve dilsel farklılıklardan ötürü Pakistan'a katılmalarının yanlış olacağı fikrini temel siyasi hipotezi yaparken, bir süre sonra Keşmir Devleti'nin Hindistan'a ilhakına göz yummuş, dahası bu sürece destek vermiş olmasıdır. Gerçekten de Şeyh Abdullah almış olduğu hatalı kararlar neticesinde Keşmirli Müslümanların özgürleşme umutlarını Hindistan Devleti'nin lütfuna bırakmıştır.

Siyasi yaşamının ilk dönemlerinde Keşmirli Müslümanların siyasi, toplumsal, eğitsel ve düşünsel uyanışını tetikleyen uygulamalarıyla Keşmir Aslanı sıfatına layık görülen Şeyh Abdullah, zamanla tutarsızlaştığı ve esneklediği eleştirilerine maruz bırakılan politik duruşundan ötürü, özellikle ilk kez hapsedildiği 1953 yılından itibaren popüleritesini yitirmiştir. Şeyh Abdullah'ın Keşmir Meselesinde üstlendiği rol ve bölgenin Pakistan'dan uzaklaştırılarak sekülerleştirilmesi ya da sekülerist Hindistan'ın bünyesinde varlığını sürdürmesi hususunda almış olduğu hayati kararlar günümüzde dahi sorgulanmakta, bu kararların Keşmir halkının özgürleşmesine mi yoksa Azad Keşmir bölgesi dışındaki bölgelerin Hindistan'a daha da bağımlı hale gelmesine mi zemin hazırladığı hususunda tartışmalar yapılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ataöv, Türkkaya (1960). Keşmir Meselesinin Önemi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 15, Sayı 1, s. 195-214.
- Eryüksel, Ahmet (2003). Şeyh Muhammed Abdullah'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne Mektubu ve Keşmir Gerçeği. Halil Toker (Ed.), *Keşmir Dosyası* içinde (s.123-134). İstanbul: Tatav.
- Khan, Rasheeduddin (1990). What Sheikh Abdullah Meant in Indian Politics. Rabi Ray (Ed.), *Sheikh Mohammad Abdullah*, içinde (s.28-34). Yeni Delhi:Lok Sabha Secretariat.
- Kureyşi, Mevlana Muhammed Eşref (2013). *Hicret-e Keşmir*. Gucranvala: Jamia Arabia.
- Lamb, Alastair (2002). *Incomplete Partition The Genesis of the Kashmir Dispute 1947-1948*. Karachi: Oxford University Press.
- Mangrio, Nagma (2012). A Historical and Political Perspective of Kashmir Issue. *The Dialogue*, Volume VII, No 3, s.255-264.
- Nadiem, Ihsan H. (2017). *A Brief History of Pakistan-From Earliest Times*. Lahore: Sang-e Meel Publications.
- Naimi, Syed Zahid Hussain (2012). *Kashmir Jadojehd-e Azdi*. Rawalpindi:Royal Publishing Company.
- Paşa, Ahmad Şacai (2011). *Masala-e Kaşmir*. Lahore: Sang-e Meel Publications.
- Pramanik,S., Roy, T. K. (2014). *Neutrosophic game theoretic approach to Indo-Pak conflict over Jammu-Kashmir*. Neutrosophic Sets and Systems,No 2, s. 82-101.
- Schofield, Victoria (2003). *Kashmir IN CONFLICT,India, Pakistan and Unending War*. London: I.B.Tauris.
- Snedden, Christopher (2012). *The Untold Story of the People of Azad Kashmir*. Karachi:Oxford Press.
- Tişna, M.Nezir Ahmed (2008). *Aurak-ı Cammu Keşmir*. Lahore:Al-Faisal Nashran.
- Tişna, M.Nezir Ahmed (2010). *Camun u Keşmir Album*. Lahore:Al-Faisal Nashran.
- Toker, Halil. (2017). *Sebepleri ve Sonuçları ile Keşmir Meselesini Kavramak*. İstanbul: Demavend.
- Varshney, Ashutosh (1991). *India, Pakistan and Kashmir: Antinomies of Nationalism*. Asian Survey, Vol.31, No 11, s.997-1019.
- Zulfıqar, Gulam Hussain (2003). Özgürlük Mücadelesinin Başladığı Gün:13 Temmuz 1931. Halil Toker (Ed.), *Keşmir Dosyası*, içinde (s.63-66). İstanbul: Tatav.
- https://eparlib.nic.in/bitstream/123456789/58676/1/Eminent_Parliamentarians_Series_Sheikh_Mohammad_Abdullah.pdf.(16.01.2020)